

Кольцов В.М.

Основні підходи до розуміння протестності й дисидентського руху як прототипу політичного нонконформізму та політичної опозиції (на прикладі країн Вишеградської групи)

Стаття присвячена розгляду основних підходів до розуміння протестності й дисидентського руху як передумов зародження та функціонування політичного нонконформізму й політичної опозиції з урахуванням політичної практики країн Вишеградської групи. Показано, що залежно від конкретного наукового підходу до аналізу протестності й дисидентства можна отримувати інколи зовсім протилежні результуючі висновки. Тому одне з дослідницьких завдань полягає в з'ясуванні сутності протестності й дисидентського руху як історичних прототипів нонконформізму та політичної опозиції в режимах «реального соціалізму» в сучасних країнах Вишеградської групи, що дає можливість визначити політичну за змістом форму опозиційності.

Ключові слова: дисидентський рух, політична опозиція, протестність, політичний нонконформізм, Вишеградська група.

Стаття посвящена рассмотрению основных подходов к пониманию протестности и диссидентскому движению как предпосылкам зарождения и функционирования политического нонконформизма и политической оппозиции с учетом политической практики стран Вышеградской группы. Показано, что в зависимости от конкретного научного подхода к анализу протестности и диссидентства можно получать иногда совсем противоположные заключе-

ния. Поэтому одно из исследовательских заданий заключается в выяснении сущности протестности и диссидентского движения как исторических прототипов нонконформизма и политической оппозиции в режимах «реального социализма» в странах Вышеградской группы, что дает возможность определить политическую по содержанию форму оппозиционности.

Ключевые слова: диссидентское движение, политическая оппозиция, протестность, политический нонконформизм, Вышеградская группа.

The article is sanctified to consideration of the basic scientific approaches to understanding of protest and dissident motion as pre-conditions of origin and functioning of political nonconformism and political opposition taking into account political practice of countries of the V4 group. It is shown that depending on the concrete scientific going near the analysis of protest and dissident it is possible to get sometimes quite opposite conclusion. Therefore, one of research tasks consists in finding out of essence of protest and dissident motion as historical prototypes of nonconformism and political opposition in the modes of the "real socialism" in the countries of the V4 group, that gives an opportunity to define the political on maintenance form of opposition.

Key words: dissident motion, political opposition, protest, political nonconformism, V4 group.

УДК 323.22+328.123+328.18

Кольцов В.М.,
докторант кафедри
політичних наук і права
Державного закладу
«Південноукраїнський національний
педагогічний університет
імені К.Д. Ушинського»

Теоретико-методологічні межі розуміння протестності й дисидентського руху як прототипу політичного нонконформізму та політичної опозиції в аналізованому субрегіоні. Річ у тому, що, як зауважують учені, залежно від конкретного наукового підходу до аналізу протестності й дисидентства можна отримувати інколи зовсім протилежні результуючі висновки. Тому одне з дослідницьких завдань у зрізі з'ясування сутності протестності й дисидентського руху як історичних прототипів нонконформізму та політичної опозиції в режимах «реального соціалізму» в сучасних країнах Вишеградської групи полягає передусім у виробленні базових категорій, які характеризують предмет проведеного в розвідці аналізу. Це дуже очевидно в зрізі дослідження протестності й нонконформізму, зокрема політичної за змістом форми опозиційності.

Теоретико-методологічні межі розуміння протестності й дисидентського руху як прототипу політичного нонконформізму та політичної опозиції в країнах Вишеградської групи є досить широкі. Так, залежно від конкретного наукового підходу

до аналізу протестності й дисидентства можна отримувати інколи зовсім протилежні результуючі висновки. Тому одне з дослідницьких завдань полягає в з'ясуванні сутності протестності й дисидентського руху як історичних прототипів нонконформізму та політичної опозиції в режимах «реального соціалізму» в сучасних країнах Вишеградської четвірки.

Так, відомо, що представники герменевтичного підходу трактують опозицію та опозиційність (як і будь-яку форму суспільно-політичної активності) з принципів саморозуміння акторів. Відповідно, до опозиції потрібно зараховувати будь-яку людину, яка вважає себе «опозиціонером». Беручи за основу такий теоретико-методологічний підхід, помічаємо, що індивіди та групи, які діють «опозиційно», однак не вважають себе «опозицією» (вказана специфіка була досить характерною для сучасних країн субрегіону до другої половини 80-х років ХХ ст.), випадають із «поля» наукового аналізу, оскільки не вписуються в дефініювання «опозиція». Водночас помітним є вирізнення, яке стосується двох груп політичних акторів: одних, які

були «політично активними» в неофіційних секторах (це, зокрема, стосується політиків, які мусили трактуватись як «орієнтовані на реформи партійні функціонери»); других, які суб'єктивно сприймали свою участь в офіційному секторі як опозиційну (бо в неперманентних ситуаціях вони могли виступати проти «жорсткої лінії» поведінки комуністичного політичного режиму).

Відповідно, критично важливим у цьому ракурсі є розуміння того, як відбувався транзит від авторитаризму до демократії в сучасних країнах Вишеградської групи. Річ у тім, що дві гіпотетичні групи політичних акторів (за умови їх розрізнення й у зрізі їхньої взаємодії) вирішально впливали на генерування можливостей демократичних змін. При цьому головний прихований чинник такої інтеракції полягав у тому, що групи політичних акторів походили від різних соціальних арен, які значною мірою були ізольованими одна від одної (що, власне, й було ознакою авторитарного або диктаторського політичного режиму): з однієї сторони – із суспільства, а з іншої сторони – з держави [1]. І за аналогією, якщо за основу взяти протилежний шлях і висновок про характер політичних дій з огляду на їхні об'єктивні результати/впливи, очевидними стають інші концептуальні моменти[2]: по-перше, в субрегіоні свого часу було багато протестних або дисидентських виступів і рухів, які так і не отримали політичних результатів/впливів; по-друге, політичні наслідки/впливи протестної діяльності проти авторитарного політичного режиму часто були непрямими, тобто не помітними такою самою мірою, як прямі наслідки впливу індивідуальних дій певних інших акторів. Сумарний висновок, як правило, вибудовується із взаємозв'язку конкретних наслідків/впливів. Різниця лише в тому, що прямий вплив політичних акторів отримує «незворотну» реакцію з боку влади (режиму). Загалом ж очевидно, що герменевтичний підхід до трактування політичної опозиції зонайменше є некомплексним, адже значною мірою обмежує поле наукового аналізу.

На противагу йому доцільно використовувати прагматичний підхід стосовно трактування політичної опозиції, який дає змогу інтегративно зрозуміти інтеракції акторів у соціальному середовищі через різні атрибутивні особливості таких інтеракцій. Як наслідок, варто виокремлювати три типи неконформістських дій, котрі можуть бути дотичними до політичної опозиційності. Перша з них – це опір, що характеризує узагальнені чи персоналізовані, колективні чи індивідуальні форми діяльності, які спрямовані на подолання або руйнування впливу політичного (наприклад, комуністичного) режиму. Опір містить відмінні форми діяльності – конспіративна і громадська діяльність, насильницька (військова) й ненасильницька (мирна) діяльність, спонтанні та орга-

нізовані дії. При цьому опір використовується як категорія, що характеризує діяльність соціальних і політичних суб'єктів – партій, церкви, мілітаризованих груп, котрі будь-яким чином прагнуть захистити себе від становлення «диктатури» (наприклад, комуністичної партії, що у випадку країн аналізованої вибірки характерно на початку інкорпорації режиму «реального соціалізму»). Це виявилось передусім у тім, що після імплементації монополії на політичну владу комуністичних партій, яка у випадку Польщі, Угорщини та Чехословаччини датована 1945–1949 рр., період політичного опору було, по суті, завершено. Деяко згодом події означеного характеру (зокрема, в Угорщині в 1956 р.) хоча й відбувались, однак позиціонувались як дуже рідкісні.

Другий різновид неконформістських дій комуністичному політичному режиму – це незгода, дисидентство чи інакомислення. У прагматичному контексті потрібно розуміти, що такі дії мали диференціальний характер, бо під ними на увазі мались різноманітні форми сумнівів стосовно легітимності офіційної ідеологічної доктрини партії (аж до відмови від цієї доктрини). Вихідною особливістю такого стану справ уважалась критика режиму «реального соціалізму» за порушення базових символів соціалістичного руху – рівності, свободи та солідарності – лідерами різних комуністичних партій країн субрегіону. У 1950–1960 рр. ця ревізійницька критика здійснювалась передусім і переважно інтелектуалами, які були членами чи прихильниками Комуністичної партії Радянського Союзу. Вони об'єднувались із приводу потреби модернізації економічної системи й часткової демократизації політичної системи в умовах соціалізму. Водночас К. Джопке у визначенні такої ревізійницької специфіки критики системи вбачає актуальне (або ініціальне) ядро дисидентства. Воно полягало у фундаментальному «розвороті» від соціалістичної утопії та на практиці передбачало орієнтацію на розширення індивідуальних прав і свобод людини. Саме в цьому акті дослідник убачає найважливіший «поворотний момент» в історії дисидентства в субрегіоні [3]. Крім того, саме з огляду на це, потрібно розуміти, що дефінітивне «прикріплення» дисидентства до ідеологічного політичного спектру, зокрема до відмови від соціалістичних цінностей, позиціонується як украй вузьке. З іншого боку, треба виокремлювати широке й вузьке трактування дисидентства: вузьке має у своїй основі саме зазначену вище специфіку, а широке суплементарно звернене до руйнування соціалістичного конструкту розвитку й натомість апробації альтернативних шляхів політичної еволюції. На практиці це помічаємо в період 70–80-х років ХХ ст., коли релевантною в дисидентському русі країн субрегіону виявилась прихильність до цінностей

і орієнтацій на права людини й конституціоналізм. Крім того, саме в цей час дуже популярними виявились конотації щодо теоретичної значимості соціал-демократії: вони були помітні навіть у реформістських намаганнях окремих комуністів, які прагнули підлаштувати авторитарний режим під принципи конституціоналізму.

Водночас примітною є теоретико-методологічна проблема щодо того, чи потрібно класифікувати «дисидентами» тих політиків та адміністраторів, які намагались запропонувати в Польщі, Угорщині й Чехословаччині інституції, що наближували б режими «реального соціалізму» до принципів верховенства права (з огляду на те, що прихильники соціал-демократії у форматі «робітничих рад» часто зазнавали переслідувань). Така постановка проблеми змушує нас виділяти дві групи політичних та адміністративних акторів (чи акторів політичної й адміністративної природи): власне дисидентів та інших акторів, які більшою мірою займались артикуляцією критицизму режимів «реального соціалізму». Такий підхід до класифікації акторства вибудовано на підставі позицій «релевантного дискурсу» в контексті системи соціальної комунікації. Тому він є більш відповідним як критерій порівняльного аналізу, аніж як ідеологічна орієнтація на різноманітних варіантах критики тогочасного політичного режиму. Саме тому під дисидентством і незгодою в дослідженні запропоновано розуміти всі пролонговані дискурси й типи поведінки, які спрямовані на критику політичного режиму; своєрідну автономну сферу публічної політичної чи культурної комунікації за межами офіційних інститутів/інституцій політичної партії-держави (в прив'язці до комуністичного політичного режиму), у якій відкрито заперечується будь-яка претензія режиму щодо контролю над суспільним життям.

Суплементарно систематичним виявом дисидентства, наприклад, варто вважати «самвидав» – публічні дебати, які проводились поза державною й були доступними для всіх. Відповідно, найбільш важлива ознака дисидентства полягала в тому, що в його межах ішлося про своєрідне напруження стосовно всіх відкритих закликів до перетворення правил вільної комунікації, які характеризували цю площину «неофіційної громадськості» [4]. Іншими словами, діяльність дисидентів не була спрямована виключно на усунення впливу комуністичних режимів. Вона більшою мірою мала на меті розширення сфери автономності дій в умовах, які простежувались в аналізованих країнах. Але навіть попри те, що означувана категорія мала стосунок до державного контролю, дефінітивна межа між категоріями «опозиція» й «дисидентство» в політичному (навіть політологічному) сенсі була дуже тонкою. Річ у тому, що коли йдеться про політичну опозицію, то найчастіше на увазі маються соціальні групи, які через різні форми організова-

ної колективної дії прагнуть не лише розширити особисті свободи в межах чинного режиму, а й публічно вирішити питання легітимності політичного режиму. Тому цілком очевидно, що межа між «чистим» дисидентством і «класичною» опозицією доволі важко піддається як теоретико-методологічному, так і емпіричному розрізненню.

В умовах репресивності чи її загрози (як показує досвід аналізованих країн) це пояснювалось передусім тим, що опозиційні групи часто були змушені формулювати своє негативне/несхвальне ставлення до політичного режиму. Однак той атрибут, що «сила репресивності» з-поміж різних країн і навіть у межах однієї країни відрізнялась у різні періоди часу, ускладнює класифікаційну чіткість порівняльного аналізу. Відповідно, в конкретному аналітичному випадку категорія «опозиція» була схильною позначати політичні «партії» і групи антикомуністичної резистентності в ініціалній фазі режимів «реального соціалізму», а також політичні утворення, які вийшли з дисидентського середовища наприкінці 80-х років ХХ ст. Річ у тому, що метою цих політичних сил (на відміну від безпосередньо дисидентських рухів) було заперечення політичного режиму й тиск на нього засобами організованих дій, а саме демонстрацій і переговорів (зокрема на підставі так званих «круглих столів», які свого часу виявились засобом урегулювання політичної кризи практично в усіх країнах субрегіону). Як наслідок і на підставі такого теоретико-методологічного трактування, очевидно, що опозиційними потрібно вважати не всі дисидентські структури, а, наприклад, такі з них, як «громадянські комітети» «Солідарності» в Польщі, новосформовані партії-рухи в Угорщині тощо. Відповідно, в прагматичному ракурсі потрібно зауважувати, що опозиція вважається третім типом нонконформістських дій комуністичному політичному режиму. Узагальнено очевидно, що виявлена й детермінована послідовність нонконформістських дій описується спільним коренем – протестністю.

Водночас теоретико-методологічно важливо, що логічна структура становлення тріади «опір – дисидентство – опозиція» обов'язково має визначатись на підставі соціальної та політичної значимості зазначеного наукового конструкту в площині його оцінювання в межах режимів «реального соціалізму». А це, у свою чергу, зведено до питання про те, чи протестно-опозиційні групи, котрі в 70–80-х рр. ХХ ст. мали місце в Польщі, Угорщині й Чехословаччині та включали незначну кількість інтелектуалів, реально становили загрозу стабільності «соціалістичного порядку». Польща, в якій об'єднаний протестний рух робітників та опозиційна інтелігенція змогли в 1980 р. отримати суттєві політичні поступки, що в принципі не були сумісні з логікою тогочасної політичної системи, на перший погляд інтерпретується як єдиний випа-

док, коли на поставлене вище питання можна відповісти ствердно. З іншого боку, до уваги потрібно брати події, які мали місце в 1956 р. в Угорщині (повстання у формі протестного опору) чи в 1968 р. в Чехословаччині (так звана «Празька весна»). Тоді група опозиційних інтелектуалів майже не відіграла жодної ролі в конструюванні протестності. Більше того, вона навіть не позиціонувалась як «проект опозиційності», оскільки в цьому випадку доцільніше було апелювати до значення реформістських груп в істеблішменті комуністичної верхівки. Тому загалом релевантним є висновок: за винятком подій у Польщі в 1980–1981 рр., в субрегіоні аж до кінця 80-х рр. ХХ ст. більше не було випадків, коли опозиції вдавалося мобілізуватися у широкі протестні рухи, які становили б екзистенціальну загрозу для комуністичного політичного режиму [5].

Разом із цим генерується зворотне теоретико-методологічне питання про те, чи були так звані протестні/нонконформістські групи політично ірелевантними. Якщо б це було правдою, то будь-які спроби/дії щодо використання репресивних способів боротьби проти дисидентів уважались би просто параноїдальними реакціями представників влади. Для підтвердження цієї думки звертаємось до суто матеріального боку питання: наскільки вважались би виправданими безпідставні витрати, які здійснювались для контролю за населенням країн з боку спецслужб? Такий підхід до вирішення проблеми чітко демонструє, що в усіх комуністичних режимах, які мали місце в субрегіоні, навіть маргінальні дисидентські групи інтелектуалів сприймалися як «потенційна загроза» системній цілісності політичних режимів. Коли б виникла більша загроза, тоді, ймовірно, було б порушено засадничу передумову єдності комуністичної партійної еліти, так званого «адміністративного класу», який складався з великої кількості керівних кадрів середнього рівня партійного апарату, промисловості, служб безпеки, освіти й державного управління. Відповідно, будь-які гіпотетичні вияви соціально-політичної активності та нонконформізму представників дисидентських груп трактувались як загроза легітимності влади комуністичної партії [6].

Водночас небезпека, що породжувалась дисидентством, була значно меншою, аніж імовірна мобілізація широкого протестного руху проти політичного режиму. Річ передусім у тому, що останній міг і, врешті-решт, спромігся підірвати надійність адміністративного класу (тобто номенклатури державних чиновників і партійних функціонерів), які перебували в прямій командній залежності від ресурсів і волі партійного керівництва. Однак оскільки варіативність мобілізації протестного руху значною мірою залежала саме від розвитку дисидентства, придушення останнього вважалось

центральною передумовою забезпечення комуністичної влади (хоча в різних країнах – у різній формі й актуалізованості). Саме на цій підставі варто дотримуватись результуючого висновку, що варіативні особливості становлення й розвитку дисидентського руху в субрегіоні позиціонувались як залежні змінні розвитку систем «реального соціалізму», як індикатор, який у деталізованій формі може допомогти в оцінюванні відмінностей комуністичного режиму в різних країнах і специфічності співвідношення в кожній оцінюваній країні принципів легітимності і стабільності.

Наступний важливий ракурс зіставлення релевантності дисидентства та політичної опозиції в період комуністичного правління в Польщі, Угорщині й Чехословаччині стосується значимості протестних варіацій у площині політичних подій саме 1988–1991 рр. Річ у тому, що в такому контексті політологічний аналіз доволі суттєво ускладнюється, оскільки дуже часто вживаною в цьому ракурсі постає специфіка, згідно з якою колапс тодішніх комуністичних режимів і перехід до демократії був заслугою тільки дисидентських/опозиційних груп і рухів. Разом із цим із теоретико-методологічного погляду (який зазвичай є основою напрацювань соціологів) варто наголосити, що падіння комуністичних режимів здебільшого виявилось результатом системних помилок у конструюванні систем «реального соціалізму» та їх структурної нездатності протистояти тиску конкуренції в умовах «холодної війни» [7].

Відповідно, широкою й контраверсійною в науковій літературі позиціюється думка про те, що дисидентство й масові протести 1989 р. («весна народів») не були вирішальними причинами розпаду комуністичних режимів, оскільки в контексті розвитку відмінних виявів протестності комуністичні режими розраховувались як такі, що «вижили» й модифікувались. Серед чинників, які вплинули на колапс комунізму, доцільно виділяти такі: нездатність до інновацій, яка зумовлена атрибутами системного розвитку; економічна відсталість порівняно із західними промисловими країнами, які послідовно від початку ери інформаційних і комунікаційних технологій зростали у своїй ефективності; прогресуюча втрата лояльності серед населення країн субрегіону й субрегіону загалом у 80-і рр. ХХ ст.

Але іманентно генерується й інше, хоча й часто суплементарне, теоретико-методологічне питання: чи правомірно в межах соціальних наук інтерпретувати протестні/дисидентські сили/рухи виключно як «побічні ефекти» розвитку та колапсу політичних режимів. Річ у тому, що коли говорять про ефекти «побіжності» дисидентства, то зазвичай на увазі мають щонайменше декілька ракурсів такого трактування. Наприклад, Е. Неуберт аргументує, що падіння комуністичного режиму

в субрегіоні стало «історичною послугою ... опозиції уможливити в її боротьбі з тоталітарним режимом самолібералізацію суспільства» [8]. К. Оффе запропонував зворотню позицію в аргументації того, що зміна політичних режимів не виявилась спричиненою політичною діяльністю «знизу» чи «зверху», а натомість була значною мірою детермінована «масовим відтоком» жителів субрегіону на Захід. Тому дослідник фактично підтвердив значення протестності чи дисидентства (принаймні наприкінці 80-х рр. ХХ ст.) як короткотермінового «побічного ефекту» [9]. Тим не менше навіть у силу «побіжності» або меншої вагомості впливу дисидентства варто більшою мірою говорити про значення й альтернативного підходу, згідно з яким, як аргументує М.-Д. Охсе [10], зміна політичних режимів у тій чи іншій країні/субрегіоні відбувається на підставі інтеракції між різними акторами.

У такому випадку потрібно зауважувати та враховувати той факт, що структурні фактори, функціональні суперечності й невідповідності в системі, а також зовнішні передумови (наприклад, скасування «доктрини Брежньєва») не мали жодного ефекту «в собі», а лише чинили опосередкований вплив, адже вони позначались на дії різних політичних акторів. Дії цих акторів, у свою чергу, не позиціонувались як неминучі результати структурних факторів, а натомість же виявлялись результатом політичних цінностей і цілей, наявності ресурсів для дій, інтерпретації ситуацій для вжиття заходів і відповідних рішень, котрі могли проявитись тим або іншим чином. Відповідно, крах комуністичних режимів у сучасних країнах Вишеградської групи не міг достатньою мірою бути поясненим процесуально, особливо якщо до уваги не брати його як результату взаємодії різних політичних акторів, зокрема крізь призму об'єктивних інтерпретацій сприйняття умов минулого й очікуваних дії учасників політичного процесу у світлі своїх цілей у майбутньому. З погляду окресленої актор-орієнтованої парадигми, цілком очевидно, що дія дисидентських рухів уважалась досить актуальною: навіть якщо вона мала досить диференціальне значення в подіях переворотів на прикладі різних країн субрегіону. З огляду на це, ми дотримуємось висновку, що в контексті колапсу режимів «реального соціалізму» та в оцінюванні перспектив становлення «справжньої» політичної опозиції в країнах Вишеградської групи в будь-якому випадку потрібно враховувати історію дисидентства як незалежної пояснювальної змінної конкретного зразку політичного транзиту.

Відповідно, провідне теоретико-методологічне питання в контексті дослідження політичної протестності й, зокрема, дисидентства в системах «реального соціалізму» – це пояснення передумов формування аналізованих категорій, а також національних відмінностей їх розвитку. Більш узагальнено воно зводиться до необхідності вироблення

чіткої відповіді на питання про те, як так могло статися, що в умовах диктаторського/автократичного політичного режиму виникли різні форми відкритого політичного нонконформізму. Відповідаючи на нього, теоретики найчастіше є однозначними, адже зазначають, що режими «реального соціалізму» позиціонувались від початку й до кінця не більше як особливі різновиди тоталітаризму/авторитаризму, що майже не відрізнялись за своєю сутністю від інших авторитарних режимів. Однак з огляду на це, не зовсім зрозумілими стають такі явища, як протестність: зазвичай будь-який опір у випадку тоталітарного режиму може бути мислимим лише у формі спорадичних конспіративних дій. Із цього приводу К. Фрідріх і З. Бжезинський [11] зауважують, що в тоталітарному суспільстві опозиції перешкоджає розвиватись саме організація тоталітарного терору. Як наслідок, очевидно, що розмежування між ініціальною фазою тоталітаризму й посттоталітарним періодом (який настав із крахом сталінізму) виявилось, крім інших вимірів, у зміщенні ключових принципів комуністичного правління від акцій масового терору до вибіркової репресивності й ідеологічних/соціополітичних стратегій легітимізації. Така тенденція виявилась вагомою передумовою пояснення гіпотетичності/ймовірності виникнення ідей дисидентства [12]. Однак вона неповною мірою може відповісти на питання про те, чому в посттоталітарний період широка мережа політичного та культурного дисидентства змогла розвинути, наприклад, у Польщі (внаслідок чого саме в цій країні на ідеях протестності сформувалась реальна політична опозиція, яка була здатна проводити консолідовані політичні дії, зокрема впливати на курс демократичного транзиту й ініціальний хід постсоціалістичних реформ), але не спромоглась аналогічною мірою постати специфікою дисидентського руху, наприклад, в Угорщині (де дисидентство зазвичай позиціонувалось не більше як короткотривала подія, лімітована «інкорпорованим колом» інтелектуалів, про що свідчило повернення до влади після 1990 р. модернізованих пострадянських чи посткомуністичних партій).

Загалом, підсумовуючи модальні відмінності комуністичного політичного режиму, а також зважаючи на національне детермування систем «реального соціалізму» в різних країнах сучасної Вишеградської групи, аргументуємо, що в кожному кейсі «комунізм» був готовий здійснювати репресивні дії щодо будь-яких виявів протестності й нонконформізму залежно від ступеня внутрішньої узгодженості та соціальної прив'язки комуністичної еліти, поширення і сприйняття в суспільстві пафосу комуністичної ідеології й зазначених партією цінностей, тобто залежно від ступеня розвинутоності країн із традиційно сильним комуністичним рухом чи нерозвиненістю буржуазії.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Karl T., Schmitter P., Modes of Transition in Latin America, Southern and Eastern Europe, "International Social Science Journal" 1991. – Vol. 43. – S. 269–284.
2. Broszat M., Resistenz und Widerstand, [w:] Broszat M. (ed.), Bayern in der NS-Zeit, vol. IV: Herrschaft und Gesellschaft im Konflikt, Munich 1981. – S. 691–709.
3. Joppke C., East German Dissidents and the Revolution of 1989: Social Movement in a Leninist Regime, Wyd. New York University Press 1995.
4. Voronkov V., Wielgohs K., Soviet Russia, [w:] Pollack D., Wielgohs J. (eds.), Dissent and opposition in communist Eastern Europe: origins of civil society and democratic transition, Wyd. Ashgate 2004. – S. 95–118.
5. Pollack D., Wielgohs J., Dissent and opposition in communist Eastern Europe: origins of civil society and democratic transition, Wyd. Ashgate 2004. – S. 12.
6. Brie M., Staatssozialistische Länder Europas im Vergleich, [w:] Wiesenthal H. (ed.), Einheit als Privileg, Campus, Frankfurt 1996. – S. 41.
7. Kuran T., Now out of never: The element of surprise in the East European revolution of 1989, "World Politics" 1991. – Vol 44, nr. 1. – S. 7–48.
8. Neubert E., Geschichte der Opposition in der DDR 1949-1989, Wyd. Ch. Links 1997. – S. 826.
9. Offe C., Die Integration nachkommunistischer Gesellschaften: die ehemalige DDR im Vergleich zu ihren osteuropäischen Nachbarn, Paper presented at the 26th Congress of the German Society for Sociology, October 1, 1992. – S. 36.
10. Ohse M.-D., German Democratic Republic, [w:] Pollack D., Wielgohs J. (eds.), Dissent and opposition in communist Eastern Europe: origins of civil society and democratic transition, Wyd. Ashgate 2004. – S. 73–94.
11. Friedrich C., Brzezinski Z., Totalitarian Dictatorship and Autocracy, Wyd. Harvard University Press 1956. – S. 131.
12. Saxonberg S., Thompson M., Opposition and Dissidence in Transitions and Non-Transitions from Communism, Paper presented at the conference "Dissent and Opposition to State Socialism in Central and Eastern Europe from a Comparative Perspective", Frankfurt, November 2–4, 2001.